

ישעיה נבנצל

מידות המזבח

א. מידות המזבח לפי שיטת הרמב"ם

ב. מקור ההלכה - הסוגיה במנחות

ג. מחלוקת רש"י והרמב"ם

ד. הלכה למעשה

ה. שאלות שנתרו סתומות

א. מידות המזבח לפי שיטת הרמב"ם

כתב הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פרק ב':

א המזבח מקומו מכוון ביותר...

ג מדות המזבח מכוונות הרבה וצורתו ידועה איש מאיש...

ד ושלושה נביאים עלו עמהם מן הגולה. אחד העיד להן על מקום המזבח. ואחד העיד להן על מידותיו. ואחד העיד להן שמקריבין על המזבח הזה כל הקרבנות אף על פי שאין שם בית.

ה מזבח שעשה משה... ושעתיד להיעשות, כולן עשר אמות גובה כל אחד מהן... מידת ארכו ורחבו שלושים ושתיים אמות על שלושים ושתיים אמות.

ו עשר אמות של גובה המזבח, מהן באמה בת חמישה טפחים. ומהן באמה בת ששה טפחים. ושאר כל אמות הבנין באמה בת ששה טפחים. וגובה כל המזבח שמונה וחמישים טפחים.

ז וכך היתה מידתו וצורתו: עלה חמשה טפחים וכנס חמשה טפחים וזהו יסוד¹. נמצא רוחב שלושים אמה ושני טפחים על רוחב שלושים אמה ושני טפחים. עלה שלושים טפח וכנס חמשה טפחים זהו סובב [עלה שמונה עשר טפחים זהו מקום המערכה] נמצא רחבו שמונה ועשרים אמה וארבעה טפחים על שמונה ועשרים אמה וארבעה טפחים [עלה י"ח טפחים וכונס לקרן זוית של הי"ח, בנין חלול מרובע לכל ארבע

1 ראה שרטוט בסוף המאמר.

קרנות]. ומקום הקרנות אמה מזה ואמה מזה סביב. וכן מקום רגלי הכהנים אמה סביב. נמצא מקום המערכה רוחבו עשרים וארבע אמות וארבעה טפחים על עשרים וארבע אמות וארבעה טפחים.

מדוע נוספו שני המשפטים שבסוגריים המרובעים? נשים לב להבדלי גרסאות בעניין זה. בנוסף על הגרסה שהבאנו (דפוס ורשה-וילנא), מצויות שתי ההוספות כבר בדפוס ונציה (של"ד). ב"ילקוט שינויי נוסחאות" שבסוף מהדורת פרנקל נאמר שהמשפט הראשון הוא טעות, בהיותו חזרה בלבד על הנאמר במשפט השני. המשפט השני מובא בכסף משנה כאן, אך בשינויי הנוסחאות במהדורת פרנקל נכתב שאינו מופיע בכתבי היד. גם בגרסת הרב קאפח, שתי ההוספות אינן מופיעות.²

בהלכה ו' נאמר שגובה המזבח כולו הוא 58 טפחים. הסובב גבוה 30 טפחים מהיסוד, שהם 35 טפחים מהרצפה. גובה הקרנות מעל מקום המערכה הוא חמישה טפחים. חשבון פשוט יותיר אותנו עם שמונה עשר טפחים,³ שהם גובה מקום המערכה מעל הסובב - אותם הטפחים הנזכרים בהוספות שבסוגריים. ברור אם כן שרק אחת משתי ההוספות נכונה, כיוון שאחרת נחרוג מגובה המזבח כולו; והואיל ורק ההוספה השנייה נזכרת בכסף משנה על אתר, מסתבר להותיר אותה ולמחוק את הראשונה.

נעיין בהלכה הבאה שהביא הרמב"ם:

ח גובה כל קרן וקרן חמישה טפחים. וריבוע כל קרן אמה על אמה. וארבע הקרנות חלולות היו מתוכן. וגובה מקום המערכה שמונה עשר טפח.

כאן, הרמב"ם הביא במפורש את גובה מקום המערכה, היינו שמונה עשר הטפחים שהיו חסרים בהלכה הקודמת. לכן נראה שברמב"ם לא חסר דבר, ושתי ההוספות שבסוגריים מיותרות. מדוע, אם כן, הוסיף הכסף משנה את התוספת המיותרת?

נראה לעניות דעתי להסביר, שדרכו של הכסף משנה לציין מקורות לפסקי הרמב"ם, ולדון בכל קושיות הראב"ד ולנסות ליישב אותן. בהלכה ח' ישנה השגה ארוכה של הראב"ד, הבנויה משני חלקים:

2 הוא הזכיר אותן בהערות יב-יג, וציין ליד הציטוט: "שרא להו מרייהו", דבר המעיד על כך שראה את ההוספות כשגיאה חמורה.

3 אלו שלש האמות של גובה המזבח, שהתורה ציוותה עליהן (שמות כ"ז, א; שם ל"ח, א).

וגובה מקום המערכה - א"א לא ידעתי מהו גובה המערכה. אם אמר על התפוח שבאמצע המזבח... אחר כל זה התבוננתי מדבריו, שהוא קורא מן הסובב ולמעלה 'מקום המערכה', וזהו שכתב: "וגובה מקום המערכה שמונה עשר טפחים שהם שלוש אמות", ולמעלה במזבח של משה כתב כמו כן בזה הלשון. כי בלשון אחרת ידבר אל העם הזה, ומשנה לשון חכמינו.

בשלב ראשון, הראב"ד העלה השערה שהרמב"ם התכוון לגובה התפוח (ערמת הדשן שנצברה על המזבח), והקשה עליה. הכסף משנה דן בהרחבה באפשרות זאת, ודחה אותה - ואמנם היא זרה קצת, שכן קשה להניח שבכל יום נצבר אפר עד לגובה של שמונה עשר טפחים.

אחר כך מסביר הראב"ד שהרמב"ם קורא כאן 'מקום המערכה' למה שמעל לסובב. לאור זאת, שוב אין לראב"ד קושיה הלכתית על הרמב"ם, אלא רק תלונה על כך ששינה מלשון חכמים.⁴

הכסף משנה הבין שתלונת הראב"ד היא מדוע פירט הרמב"ם את מידות המזבח בטפחים ולא באמות, שבהן פתח בהלכה ה'; לפיכך תירץ, שיש בגובה המזבח הן אמות בנות חמישה טפחים והן בנות ששה טפחים, ועל כן העדיף הרמב"ם לנקוט בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים.

אך הקושי בדברי הרמב"ם אינו רק במעבר מאמות לטפחים, אלא גם בסדר: בהלכה ז' הרמב"ם התחיל מן היסוד, עלה עד הסובב, ומשם דילג עד מקום המערכה; ובהלכה ח' התחיל ממקום המערכה וירד חזרה לסובב. דבר זה לא היה מובן לראב"ד אלא לאחר שהתבונן, ועל כך הלין.⁵

לפי זה מובן, שאילו גרס הראב"ד בהלכה ז' את התוספת שבכסף משנה, לא היה מתקשה, ומשום כך הציע הכסף משנה להוסיף את ההוספה שבסוגריים. אך לאור הלכה ח', גם תוספת זו אינה דרושה.

4 ראה משנה מידות פ"ג מ"א; זבחים נד ע"א; מנחות צז ע"א; ירושלמי שקלים פ"ו, נ ע"ב. בכל המקורות הללו משמש המונח 'מקום מערכה' לתיאור שטח, ולא שייך לייחס לו גובה.

5 הסביר לי אחי, הרב אביגדור נר"ו, ש'מקום המערכה' אצל הרמב"ם אינו השטח על גב המזבח שבו הובערה המערכה, אלא הנפח של המזבח מן הסובב ולמעלה שלוש אמות, וזה מה שהבין הראב"ד אחר שהתבונן.

ב. מקור ההלכה - הסוגיה במנחות

הכסף משנה ציין לגמרא במנחות צ"ב ע"ב כמקור להלכה שפסק הרמב"ם. הגמרא שם דנה במבנה המזבח, ומביאה ראיות מכמה מקורות. לא נפרט כאן את כל השקלא-וטרוא, אלא רק את הנחוץ לענייננו. המקורות הם:

א. יחזקאל מ"ג, יג:

וְאֵלֶּה מִדּוֹת הַמִּזְבֵּחַ בְּאַמּוֹת אִמָּה אִמָּה נְטֹפֶחַ חֵיק הָאִמָּה רַחֵב וְגִבּוֹלָה אֶל שְׁפָתָהּ סָבִיב זֶרֶת הָאֶחָד נְזָה גִב הַמִּזְבֵּחַ.

ופירש רש"י:

באמות אמה וטופח - באמה בת ששה. שהיא אמה וטופח באמה בת חמישה.
חיק האמה - אבל היסוד, שלא נמדד - באמה של חול, שהיא בת ה'. חיק לשון חיקוי, קביעות, והוא היסוד. האמה - אמת חול, ולא אמה וטופח שהיא אמה בת ששה. וכן שנינו במנחות, שהיסוד והסוכב והקרנות נמדדין באמה בת חמשה.

בגמרא במנחות שנזכרה לעיל, הסביר ר' יוחנן את הפסוק כך:

"חיק האמה" - זה יסוד. "אמה רוחב" - זה סוכב. "וגבולה אל שפתה סביב זרת האחד" - אלו קרנות. "זה גב המזבח" - זה מזבח הזהב. כל אלו באמות של חמישה טפחים.

והגמרא מבארת את דברי ר' יוחנן:

"חיק האמה" - בגובהה (רש"י: אותה אמה שמן הרצפה ועד היסוד, באמה בת חמש).
"אמה רוחב" - כניסה (רש"י: כניסה דסוכב באמה בת חמש, אבל כניסה דיסוד באמה בינוני).⁶
"גבולה אל שפתה סביב" - לא שנא הכי ולא שנא הכי.

כדי להבין את דברי הגמרא "לא שנא הכי ולא שנא הכי", צריך להבין את פירוש הגמרא למקור הבא.

ב. יחזקאל מ"ג, טז:

וְהָאֲרִיָּאֵל שְׁתֵּים עָשָׂה אֶרְךָ בְּשְׁתֵּים עָשָׂה רַחֵב רְבֹעַ אֶל אַרְבַּעַת רְבָעִיו.

⁶ אמה של ששה טפחים; לעיל, ראינו שהרמב"ם כתב שגם הכניסה של היסוד וגם של הסוכב הן בנות חמישה טפחים.

מקום המערכה, האריאל, הוא רבוע, ומידתו מן המרכז לכל ארבע הרוחות היא 12 אמות, כלומר מקום המערכה הוא ריבוע שצלעו 24 אמות.⁷ במהלך הגמרא מתברר שהפסוק לא דק, וייתכן שצלע הריבוע ארוכה בעוד כמה טפחים, ואורכה יותר מ-24 אמה, אבל אותם הטפחים הנוספים אינם מגיעים לכדי אמה שלמה.

כעת נחזור לדברי ר' יוחנן שהבאנו לעיל. רש"י מפרש אותם:

לא שנא הכי ולא שנא הכי - כלומר כניסתן דקרנות, אי בעי למימר נמי באמה בת חמש לא אכפת לן, כיון דכניסת יסוד באמה בת שש, לא פש ליה בין קרן לקרן אלא כ"ו וארבעה טפחים, שתים מכניסה דסובב ושתים מכניסה דקרנות, וכיון דלא הוי אמה, לא חשיב לה.

רוחב בסיס המזבח הוא 32 אמה בנות 6 טפחים (ראה להלן במקור ג). הרוחב מעל ליסוד הוא 30 אמות. הרוחב מעל לסובב הוא 28 אמות ושני טפחים (כי הסובב נכנס רק 5 טפחים, ועל כן הרוחב יורד רק בעשרה טפחים, שהם שתי אמות פחות שני טפחים). כשנגיע לקרנות, אם ניכנס 5 טפחים, ועוד 6 טפחים מקום הילוך רגלי הכהנים - יישארו למקום המערכה 24 אמות ו-4 טפחים; ואם נכנס בקרנות 6 טפחים, ישארו למקום המערכה 24 אמות ו-2 טפחים. בין כך ובין כך, מקור ב' קורא לזה "שתים עשרה אמות" ולא דק. לכן הגמרא אומרת "לא שנא הכי ולא שנא הכי", כלומר אין הכרע האם הקרנות הן ברוחב 5 או 6 טפחים.

אך לפי הרמב"ם אי אפשר להבין ביטוי זה: לשיטתו ביסוד נכנסים 5 טפחים, ובסובב לכל הדעות נכנסים עוד 5 טפחים, הרי שבקרנות מוכרחים להיכנס 6 טפחים. אחרת יהיה מקום המערכה 25 אמות בניגוד למקור ב'. עיון בשרטוט שבסוף המאמר מראה שאילו היה רוחב הקרן 5 אמות היה מקום המערכה (בשיטת הרמב"ם) 24 אמות וששה טפחים, דהיינו 25 אמות. לכן לפי הרמב"ם כניסת הקרנות היא בהכרח 6 טפחים, והביטוי "לא שנא הכי" אינו מובן.

הפסוק מובא גם בעירובין ד ע"א, ושם מפרש רש"י⁸ את לשון הגמרא במנחות "לא שנא הכי ולא שנא הכי", שגם גובה הקרן וגם רוחבה הם בני 5 טפחים. רש"י בעירובין נותן לביטוי פירוש שונה ממה שפירש במנחות, אך גם פירוש זה אינו מתאים לשיטת הרמב"ם.

7 "והאריאל שתים עשרה אורך - מקום המערכה היה עשרים וארבע על עשרים וארבע, וזהו י"ב ב"ב" (רש"י שם).

8 ד"ה וזה גב המזבח.

ג. משנה מידות פ"ג מ"א:

מזבח היה שלשים ושתים על שלשים ושתים. עלה אמה וכנס אמה זהו יסוד, נמצא שלשים על שלשים. עלה חמש וכנס אמה זהו סובב, נמצא עשרים ושמונה על עשרים ושמונה. מקום קרנות אמה מזה ואמה מזה, נמצא עשרים ושש על עשרים ושש. מקום הילוך רגלי הכהנים אמה מזה ואמה מזה, נמצא עשרים וארבע על עשרים וארבע מקום המערכה.

ד. ברייתא בזבחים סה ע"א:

היה עולה בכבש ופנה לסובב וכו' ומוצה את דמה (= של עולת העוף, שיש למצות את דמה בחציו העליון של המזבח) על קיר המזבח, ואם עשאה מתחת לרגליו אפילו אמה אחת - כשירה.

ממקור ד' לומדת הגמרא שאמצע גבהו של המזבח היה אמה אחת מתחת לסובב, וממקור א' שכל מידות האמה היו של שישה טפחים, פרט לארבע אמות "קצרות" בנות חמישה טפחים, שלוש מהן במזבח העולה ואחת במזבח הזהב.

אחר כך דנה הגמרא, האם שלוש האמות הקצרות שבמזבח העולה היו אנכיות או אופקיות. בסיפא של מקור א' נאמר שאמה קצרה אחת היתה אופקית ואחת אנכית. ומהדרישה לגבי אמצע גובהו של המזבח (מקור ד'), מוכיחה הגמרא שהאמה הקצרה השלישית היתה אנכית, ומקומה מעל לסובב. לכן בהכרח היא זו של גובה הקרנות, כי רק היא מידה בת אמה אחת. שלוש האמות הקצרות הן אם כן גובה היסוד, גובה הקרנות ורוחב הסובב. מצירוף מקורות אלו מגיעה הגמרא לכל מידות המזבח, שמהן לומד הרמב"ם את ההלכה.

ג. מחלוקת רש"י והרמב"ם

המחלוקת נעוצה בהבנת פרט אחד במנחות צז ע"ב. הגמרא מסכמת את הדיון במבנה המזבח בהבנת פירוש ר' יוחנן למקור א': "חיק האמה - בגובהה. אמה רוחב - כניסה. גבולה אל שפתה סביב - לא שנא וכו'", וברור שהכוונה לקרנות. רש"י פירש שהמילים

9 הובאה גם בגמרא בסוכה מה ע"א, ובזבחים נד ע"א.

"אמה רוחב - כניסה" מתייחסות לסובב. הרמב"ם הבין שזו גם הכניסה שביסוד וגם בסובב. מדוע? איננו יודעים. לכל הדעות הכניסה שבסובב היא בת חמישה טפחים.¹⁰

מן ההבדל בפירוש ה"כניסה", נובע בהכרח ההבדל בפירוש רוחב הקרנות. לרמב"ם הוא בהכרח 6 טפחים, כמו שראינו. לרש"י במנחות, שהכניסה שביסוד היא של 6 טפחים ובסובב היא 5 טפחים, לא מצטברת אמה, בין אם רוחב הקרן הוא 5 או 6, וכך יובן הביטוי של הגמרא "לא שנא" וכו'. לרש"י בעירובין, רוחב הקרנות הוא 5 טפחים כמו גובהן, וכך הוא פירוש הביטוי "לא שנא".

ד. הלכה למעשה

נניח שהייתה נוצרת אפשרות לבנות את המזבח מייד. היו מתעוררות שאלות רבות. נדון כאן רק באלו הנוגעות למידות המזבח: האם ללכת בשיטת רש"י¹¹ או הרמב"ם, ומהו שיעור טפח במידות המקובלות בימינו.

א. כפי שראינו, שיטת רש"י מובנת יותר בגמרא במנחות (לפי הגרסה שבידינו). אף על פי כן, מקובל לפסוק כשיטת הרמב"ם גם נגד רש"י, מפני שהוא פוסק מובהק. מאידך, הרמב"ם יודה לשיטת רש"י בדיעבד (הלכות בית הבחירה פ"ב הי"ז, ראה לקמן סעיף ג'), ולכן אפשר שיש להעדיף את שיטת רש"י.

ב. מידת הטפח בסנטימטרים שנויה במחלוקת בין פוסקי זמנינו. מבלי להתיימר להכריע זה, נעיר כי במדידה ישירה של רוחב אגרוף קמוץ של אדם בוגר מתקבל במוצע 8 ס"מ ושל אמת היד עם אגרוף קמוץ 40 ס"מ, שהוא אכן פי 5 מן הטפח. פרט לזאת, העיר אחי הרב אביגדור נר"ו שבמקרה של ספק, צריך לבנות לפי המידה הקטנה (8 ס"מ), שמא במידה הגדולה נחרוג ממקום המזבח.¹² על כן, נבנה

10 האחרונים ניסו ליישב את דעת הרמב"ם, והיו שהציעו (הקדן אורה, והחק נתן שנדפס בספר אסיפת זקנים) שהייתה לרמב"ם גירסה אחרת בגמרא. הצעה זו נתמכת בכך שהרמב"ם (בפירוש המשנה למידות פ"ג מ"ד) כתב שמסקנת הגמרא במנחות היא שגם כניסת היסוד הייתה באמה בת ה' טפחים. לחילופין, ניתן היה להציע ש"לא שנא הכי ולא שנא הכי" נאמר קודם שהגמרא הכריעה (הרי הרמב"ם כתב שרוחב המזבח כ"ד אמה וד' טפחים על כ"ד אמה וד' טפחים, וראה בתוספות יום טוב במידות שם), ואין חוששים לזה למסקנה - הערת המערכת.

11 רוב האחרונים הבינו שגם הראב"ד הסכים עם שיטת רש"י, ואינו בעל שיטה שלישית.

12 אמנם רבים מן האחרונים אינם מקבלים סברה זו. שהרי בשני הספרים המרכזיים בפוסקי דורנו שעסקו בשאלת בניין המקדש בזמן הזה, מקדש מלך לרב צבי פסח פרנק (עמ' קכה ואילך), ועיר הקודש והמקדש

לפי טפח של 8 סנטימטרים. אמה של 5 טפחים תהיה 40 ס"מ, ושל 6 טפחים תהיה 48 ס"מ.

הגמרא בבכורות יז ע"ב דנה בשאלה האם ניתן לצמצם, כלומר לדייק לחלוטין במידות:

תא שמע, ממידת כלים ממידת מזבח (רש"י: דאמר רחמנא (שמות כ"ה, כג) "ועשית שלחן" [אמתיים ארכו ואמה רחבו] - אלמא צמצמו יפה ועשאהו באמותיו מצומצמות!) שאני התם, דרחמנא אמר עביד, ובכל היכי דמצית למיעבד נחא ליה.¹³

דהיינו, למרות שהתורה מציינת מידות מדויקות של הכלים שנבנו לצורך המשכן, היא מודעת למגבלותיו של האדם, ודורשת ממנו לדייק רק לפי יכולתו, ואינה תובעת ממנו "לצמצם" - לבנות בדיוק מושלם.

ג. בסיום פרק ב' מהלכות בית הבחירה, אחרי דיני הכבש ובניין המזבח, כותב הרמב"ם:

יז ארבע קרנות של מזבח, ויסודו, וריבועו (שיהיה ארכו שווה לרחבו) מעכבין. אבל מדת ארכו ומידת רחבו ומדת קומתו אינן מעכבין. והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלש אמות כשיעור מקום המערכה של מזבח במדבר.

כפי שמציין הכסף משנה, מקורו של הרמב"ם הוא בגמרא בזבחים סב ע"א.

הרמב"ם כותב במפורש שהדברים המעכבים במבנה המזבח הם ריבוע, קרנות ויסוד. אך במידות אין שום מניעה - מידת הטפח, והפסיקה במחלוקת רש"י והרמב"ם, אינן מעכבות. יש כמובן עיכוב במקום המזבח, אך לא במידותיו.

לר"מ טוקצ'נסקי (ח"ה פ"ו עמ' סג-סז), מועלית ההצעה לבנות מזבח גדול מששים אמה כדי שוודאי שחלקו יהיה במקום הנכון, וזאת כדי לפתור את הספק במיקום המזבח. פתרון זה העלה הרצ"ה קלישר בדרישת ציון, והר"מ טוקצ'נסקי אימץ אותו (וכן מהר"ש סופר, הובאו דבריו במקדש מלך, ובש"ת ישכיל עבדי יורה דעה יח); הרצ"פ פרנק והרא"ה קוק (משפט כהן ס' צא-צב) דחו את הפתרון, אך משום הספק שמא מיקום המזבח מעכב, ולא משום האיסור לחרוג ממקומו. אמנם השאילת דוד (קונטרס דרישת ציון וירושלים ד"ה עוד לא), סובר שיש איסור לחרוג ממקום המזבח, בגלל האיסור שהסובב יהיה בחלקו של יהודה, אך ניתן יהיה לפתור גם בעיה זו, על ידי שימוש באמות במידה הגדולה ביותר, ו'משיכת' המזבח צפונה - הערת המערכת.

13 אני מודה לאחי הרב אביגדור שציין לי מקור זה.

ה. שאלות שנותרו סתומות

1. סובב שרוחבו חמישה טפחים בלבד נראה מעט מפחיד, ואף מסוכן, לכוהן העומד בגובה של כשלושה מטרים מעל רצפת העזרה (רוחב כתפי אדם הוא בין חמישה לששה טפחים). הגמרא אומרת שמותר (ואולי אף חובה?) להוסיף למזבח "כרכוב", היינו רשת נחושת שתפקידה כתכשיט, אך גם למנוע שהכוהנים יחליקו מעל המשטח העליון של המזבח. הגמרא מזכירה שהיה כרכוב נוסף, אך אינה אומרת בפירוש שהיה מתחת לסובב:

אמר רב נחמן בר יצחק תרי (כרכובין) הווי, חד לנוי וחד לכהנים דלא נשתרקו (רש"י):
ולמעלה בראש המזבח העמיקו סביב כמין חריץ עמוק דבר מועט, להיות להם שפתו
היקף מעקה קטן סביב שלא יחליקו) (זבחים סב ע"א).

עדיין נשאלת השאלה מדוע הגמרא לא הזכירה מעקה לסובב. לעניות דעתי, המזבח לא ייפסל אם נוסף כרכוב מעוצב מתחת לסובב, שישמש גם הגנה לכוהנים (אם כי הרמב"ם אינו מביא את דעת רב נחמן בר יצחק).

2. מדוע לא פוסק הרמב"ם כרש"י במנחות בעניין רוחב היסוד? האם יש לו מקור נוסף? בהלכות רבות שרמב"ם אינו מתאים לגמרא כמו רש"י, הוא מפני שיש לו מקור נוסף או גרסה שונה בגמרא.

3. מדוע מדגיש הרמב"ם בהלכה ג' "מדות המזבח מכוונות הרבה", אך בהלכה י"ז פוסק שאין הן מעכבות?

4. האם יש דרך לקבוע בודאות את מידת הטפח?

5. בהר עיבל נתגלה על ידי פרופ' אדם זרטל מזבח קדום, ויש ששיערו שהוא המזבח אשר נבנה על ידי יהושע, ושהוא דומה למזבח שבירושלים.¹⁴ מזבח זה אינו מרובע, אין לו קרנות ואין לו יסוד. האם הדבר מטיל ספק בנכונות הזיהוי? ואולי נעשו השינויים בכוונה, על ידי אנשים היודעים את ההלכה, על מנת למנוע אפשרות שמזבח זה יהיה תחליף למזבח שהיה עתיד להבנות "במקום אשר יבחר ה'?"

14 ראה: אדם זרטל, עם נולד, תל אביב 2000. יואל בן-נון, "המבנה בהר עיבל וזיהויו כמזבח", בתוך: זאב ת. ארליך (עורך) לפני אפרים ובנימין ומנשה, עפרה תשמ"ה, 137-162. אשר גרוסברג, "המבנה בהר עיבל והלכות מזבח", בתוך: זאב ת. ארליך (עורך) שומרון ובנימין, א', עפרה תשמ"ז עמ' 148-152.

מידות המזבח עפ"י רש"י והרמב"ם (המידות בטפחים אלא אם כן נרשם אמה)

